

Grzegorz Trębicki

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

ORCID 0000-0001-6740-8922

Andrzej Zgorzelski i jego teoria fantastyki

Spośród wszystkich pionierów polskiej teorii fantastyki literackiej kto wie, czy to właśnie nie postać Andrzeja Zgorzelskiego (1934–2017) i stworzone przez niego koncepcje najbardziej popadły w zapomnienie. Może to budzić zdziwienie o tyle, iż prof. Zgorzelski jest autorem bardzo szczegółowo dopracowanej i kompletnej genologicznej teorii literatury „fantastycznej”¹, czy też – jak ująłby to sam zainteresowany – „niemimetycznej”, która nie ma odpowiednika w polskim literaturoznawstwie, a i za granicą jest porównywalna chyba tylko z kilkoma propozycjami teoretyczno-literackimi². Oczywiście stanowi ona jedynie pewien model, którego „poprawność”, czy też może raczej użyteczność podlega weryfikacji, z pewnością jednak warto go poznać i zrozumieć.

¹ Celowo posługuję się tu cudzysłowem, dla zaznaczenia, że nie chodzi mi o (tak czy inaczej rozumianą) kategorię teoretycznoliteracką czy też genologiczną, lecz raczej o pewnego rodzaju „etykietę kulturową” bądź pojęcie z zakresu języka krytycznoliterackiego, a nawet potocznego, którym na co dzień posługuje się publiczność literacka. Wobec ogromnej ilości terminologicznych nieporozumień szczególnie istotne wydaje się właśnie rozróżnienie pomiędzy „kulturowymi”, „krytycznoliterackimi” a *stricto* teoretycznoliterackimi / genologicznymi rozumieniami takich pojęć jak choćby „gatunek literacki”. Zob. m.in. G.K. Wolfe, *Evaporating Genres*, Wesleyan University Press, Middletown, CT 2011, s. 1–53, oraz G. Trębicki, *Kulturowe taksonomie literatury niemimetycznej*, „Zagadnienia Rodzajów Literackich” 2011, t. 54, z. 1, s. 269–279. W ramach wypracowanej przez A. Zgorzelskiego metodologii termin genologiczny odnoszący się do najszerzej możliwej klasy tekstów, w których porządek świata przedstawionego tworzony jest w sposób niemimetyczny, to jest nie udając, że świat przedstawiony stanowi kopię empirycznego, to literatura niemimetyczna. Oczywiście opisuje on ten sam zbiór tekstów co „fantastyka”.

² Mam tu zwłaszcza na myśli w znacznej mierze posiadające strukturalistyczne czy narratologiczne inspiracje taksonomie, proponowane, począwszy od lat 70. ubiegłego stulecia, przez takich badaczy jak: Tzvetan Todorov (*The Fantastic. A Structural Approach to a Literary Genre*, Cornell University Press, New York 1975), Rosemary Jackson (*Fantasy. The Literature of Subversion*, Routledge, London – New York 1991), Darko Suvin (*Science Fiction and the Genological Jungle*, „Genre” 1973, t. 6, nr 3, s. 251–273), Eric Rabkin (*The Fantastic in Literature*, Princeton University Press, Princeton, NJ 1976), czy wreszcie Farah Mendlesohn (*Rhetorics of Fantasy*, Wesleyan University Press, Middletown, CT 2008).

Celem niniejszego artykułu jest krótkie omówienie dorobku Andrzeja Zgorzelskiego, w tej mierze przynajmniej, w jakiej dotyczy on tak zwanej fantastyki³. Na samym początku należy wyraźnie zastrzec, iż tekst powyższy świadomie przyjmuje formułę syntezy głównych wątków składających się na teorię fantastyki A. Zgorzelskiego, wskazuje je i rekonstruuje, lecz nie poddaje ich dalszym rozwińnięciom interpretacyjnym czy kontekstowym. Chodzi tu zatem o pewnego rodzaju przypomnienie i popularyzację prac gdańskiego profesora, artykuł nie ma zaś charakteru analitycznego czy polemicznego⁴.

Andrzej Zgorzelski urodził się w 1934 roku w Wilnie; jego ojcem był znany filolog polski Czesław Zgorzelski. Po wojnie przez dłuższy czas mieszkał w Lublinie i tam właśnie, na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim, ukończył w 1959 roku anglistykę. Przez pewien czas związany był z Uniwersytetem Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, potem aż do swej emerytury z Uniwersytetem Gdańskim. W 1971 roku obronił na Uniwersytecie Łódzkim dysertację doktorską *Czas jako element strukturalny nowoczesnej literatury fantastycznej*. Habilitował się na podstawie rozprawy *Fantastyka, utopia, science fiction* w 1980 roku. W 1999 roku otrzymał tytuł profesorski.

Jedną z najistotniejszych przyczyn stosunkowo małej popularności dorobku Zgorzelskiego jest chyba fakt, iż badacz ten przez całe swoje życie konsekwentnie przyjmował pozycję „esencjonalisty” czy też „substancjonalisty” w sporze o to, co może stanowić przedmiot studiów o charakterze literaturoznawczym i jakie metodologie są w ramach tych studiów dozwolone. Szedł więc na przekór dominującą od pewnego momentu w dwudziestowiecznej krytyce (zwłaszcza na Zachodzie) trendom, zamazującym różnicę pomiędzy tekstami literackimi i nieliterackimi i wprowadzającym zupełną swobodę w stosowaniu tych samych metod do analizy tekstów literackich i nieliterackich, przede wszystkim zaś traktującym teksty literackie w taki sam sposób jak każde inne sądy o charakterze społecznym, politycznym czy ekonomicznym (można tu wymienić choćby nowy historycyzm, podejście neo-marksistowskie czy krytykę feministyczną)⁵. Sam z kolei odwoływał się i cenił ustalenia badaczy skupionych przede wszystkim „w tzw. szkole formalnej, praskiej szkole strukturalnej, polskiej szkole strukturalnej i semiotycznej szkole Łotmanowskiej”⁶. Jego postawa była jednak bardziej zniuansowana, niż nieraz

³ A więc znów posługuję się tu „fantastyką” jako etykietą kulturową, odnoszącą się do szerokiego zbioru tekstów „nierealistycznych” czy też niemimetycznych. Oczywiście kategoria ta w zależności od rozpoznania konkretnego badacza może obejmować cały szereg rozmaitych gatunków literackich w sensie teoretycznoliterackim czy genologicznym, a nawet kategorii ponadgatunkowych, takich jak choćby supragenologiczne typy literatury, które zostaną omówione w dalszej części niniejszego artykułu.

⁴ Przyjęcie takiej właśnie perspektywy wydaje się słuszne zwłaszcza w sytuacji, gdy autor artykułu we własnej pracy naukowej nie kryje inspiracji pracami Andrzeja Zgorzelskiego; założono zatem, iż w tym wypadku on sam wraz z własnymi poglądami powinien pozostać możliwie „niewidzialny” dla czytelnika.

⁵ Zob. L. Gruszewska-Blaim, A. Blaim, *Editor's Preface*, do: *Texts of Literature, Text of Culture*, red. L. Gruszewska-Blaim, A. Blaim, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2005, s. 8.

⁶ A. Zgorzelski, *Przeciw permisywizmowi metodologicznemu w badaniach literackich*, w: tegoż, *System i funkcja. Ustalenia metodologiczne i propozycje teoretycznoliterackie*,

zarzucali mu to jego krytycy. Nieustannie podkreślał autonomiczność i literackość tekstu, ale uznawał też za bezwzględnie konieczne „wszelkie procedury badawcze zmierzające do wyjaśnienia tekstu / tekstów jako faktu społeczno-kulturowego”⁷, przyznając im jednak status dyscyplin pomocniczych. Było to więc literaturoznawstwo niejako sensu *stricte*, nie tylko potępiające wszelkie próby upolitycznienia czy też ideologizacji dyscypliny, ale i podejrzliwie traktujące samą koncepcję tak popularnych dziś badań „interdyscyplinarnych”⁸.

Spuścizna Andrzeja Zgorzelskiego objętościowo nie jest zbyt obszerna. W zakresie, w jakim dotyczy ona fantastyki, oprócz wspomnianej już dysertacji *Fantastyka, utopia, science fiction*⁹ składa się na nią kilka krótszych tekstów, z których część na przestrzeni lat ukazywała się w różnych miejscach w kolejnych wersjach, zarówno po polsku, jak i po angielsku, ulegając niekiedy daleko idącym modyfikacjom i korektom. Większość z nich została zebrana w trzech zbiorach autorskich¹⁰: *Kreacje świata sensów. Szkice o współczesnej powieści angielskiej* (1975)¹¹, *System i funkcja. Ustalenia metodologiczne i propozycje teoretycznoliterackie* (1999) oraz *Born of the Fantastic* (2004)¹². Kluczowa jest zwłaszcza ta ostatnia pozycja, zawierająca

Wydawnictwo Gdańskie, Gdańsk 1999, s. 11–33. W tekście tym badacz najpełniej wyłożył swoje poglądy metodologiczne.

⁷ Tamże, s. 31.

⁸ Warto chyba przytoczyć w tym momencie jeden z kluczowych fragmentów *Przeciw permisywizmowi...*: „Jeśli się rozumie »literackość« (cokolwiek by to miało znaczyć!) jako pewien aspekt tekstu istniejący obok innych aspektów (językowych, moralnych, historycznych, mitycznych, poznawczych itp.), to pewnie można postulować tak modne dziś badania interdyscyplinarne i podejmować próby mówienia nie tylko o tekście, ale także o autorze, o kulturze i o historii (o ile badacz czuje się kompetentny we wszystkich tych dyscyplinach!). W praktyce wszakże umyka świadomości takich badaczy fakt podstawowy, że »literackość« (a więc bycie »artefaktem«) modyfikuje wszystkie pozostałe aspekty tekstu, że nad nimi dominiuje, że je sobie podporządkowuje. Jest to aspekt nie obok, lecz »ponad innymi aspektami« i stanowi »aspekt aspektów«, zmieniający każdorazowo fakty językowe, informację o świecie, sugestie moralne itd. przez sam fakt, że pojawiają się one w strukturze artystycznej, innej funkcji poddającej owe fakty, informacje i sugestie. Inaczej mówiąc, jeśli się pragnie prowadzić poprawne badania interdyscyplinarne, to nie sposób uciec od szczególnie wyostrzonej literaturoznawczej świadomości metodologicznej, że to nie tekst mówi nam o rzeczywistości, lecz raczej odwrotnie, rzeczywistość fikcyjna mówi o tekście» (tamże, s. 29–30; powyższy fragment zawiera zaznaczony cudzysłowem cytat za: S. Dąbrowski, *Literatura i literackość. Zagadnienia, spory, wnioski*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1977, s. 112).

⁹ A. Zgorzelski, *Fantastyka. Utopia. Science fiction. Ze studiów nad rozwojem gatunku*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1980.

¹⁰ Spośród tekstów, które ukazały się poza wymienionymi zbiorami, warto chyba wymienić zwłaszcza: *Denouncing Ritual. Culture versus Art*, w: *Focus on Literature and Culture*, red. G. Bystyrdzieńska, L. Kolek, Wydawnictwo Uniwersytetu UMCS, Lublin 1994, oraz *Literary Texts, Cultural Texts*, w: *Texts of Literature...*, dz. cyt., s. 11–16. Nie dotyczą one co prawda bezpośrednio „fantastyki”, ale są bardzo istotne dla zrozumienia metodologicznej postawy badacza.

¹¹ A. Zgorzelski, *Kreacje świata sensów. Szkice o współczesnej powieści angielskiej*, Lubelskie Towarzystwo Naukowe, Łódź 1975.

¹² A. Zgorzelski, *Born of the Fantastic*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2004.

anglojęzyczne (i ostateczne) wersje tekstów poświęconych literaturze niemimetycznej, jakie ukazały się w dwóch pierwszych zbiorach – wypada chyba wyrazić żal, że nie powstała polska wersja tego tomu.

Większość prac Zgorzelskiego poświęconych fantastyce ma charakter syntetyczny, teoretycznoliteracki oraz do pewnego stopnia historycznoliteracki (zwłaszcza *Fantastyka, utopia, science fiction*), choć był on też autorem kilku krótszych, bardziej analitycznych studiów poświęconych konkretnym tekstom, takim jak choćby: *Funkcjonalność symboliki w The Illuminated Man J. Ballarda*¹³, *Płaszczyzny narracji i świata przedstawionego w The Once and Future King T.H. White'a*¹⁴ czy wreszcie *Konwencje gatunkowe i rodzajowe w trylogii J.R.R. Tolkiena*¹⁵.

Najistotniejsze dla zrozumienia genologicznych koncepcji fantastyki Andrzeja Zgorzelskiego są zwłaszcza trzy teksty¹⁶ – *Fantastyka, utopia, science fiction, Theoretical Preliminaries. On the Understanding of the Fantastic*¹⁷ oraz *Fantastic Literature and Genre Systems*¹⁸.

W dalszych częściach artykułu spróbujemy pokrótce opisać najważniejsze cechy stworzonego przez Zgorzelskiego systemu.

Można w tym momencie zacząć od samego pojęcia gatunku literackiego, który w rozumieniu Zgorzelskiego jest z natury diachronicznym systemem, ujawniającym się w obserwacji historycznoliterackiej. Idzie więc tu pod prąd reprezentowanym chyba przez większość współczesnych mu krytyków i badaczy tendencjom do identyfikacji gatunku jako systemu synchronicznego i wyznaczania granic gatunkowych głównie na podstawie ukształtowania tematyki utworów. Zamiast tego badacz koncentruje się na zespole czynników strukturalnych, wśród których kluczowym jest sposób kształtowania tekstowej rzeczywistości w relacji do rzeczywistości

¹³ Pierwotnie ukazało się w: *Kreacje świata sensów*, dz. cyt., s. 29–38. Angielska adaptacja tekstu została opublikowana m.in. w: *Born of the Fantastic*, dz. cyt., s. 135–149.

¹⁴ Pierwotnie ukazało się w: *Kreacje świata sensów*, dz. cyt., s. 39–51. Angielska adaptacja tekstu została opublikowana m.in. w: *Born of the Fantastic*, dz. cyt., s. 116–134.

¹⁵ Pierwotnie ukazało się w: *Kreacje świata sensów*, dz. cyt., s. 52–78. Angielska adaptacja tekstu została opublikowana m.in. w *Born of the Fantastic*, dz. cyt., s. 150–182. Krótka, lecz niezwykle interesująca i wartościowa analiza *Władcy Pierścieni*, z którą powinien się zapoznać każdy literaturoznawca zajmujący się tym kultowym dziełem *fantasy*.

¹⁶ Spośród tekstów teoretycznoliterackich niezwiązanych bezpośrednio ze stworzoną przez badacza koncepcją fantastyki oraz supragenologicznych typów literatury, ale poświęconych literaturze niemimetycznej należy wymienić zwłaszcza: *Funkcja ekwiwalentu jako czynnika genologicznego*, w: *System i funkcja*, dz. cyt., s. 109–134 (wersja angielska: *The Systemic Equivalent as a Genological Factor*, w: *Born of the Fantastic*, dz. cyt., s. 42–61), oraz *Od noweli do cyklu powieściowego (funkcja kulturowych mechanizmów w literaturze niemimetycznej)*, w: *System i funkcja*, dz. cyt., s. 135–163 (wersja angielska: *From the Short Story to the Novel Cycle. Cultural versus Artistic Mechanisms in Non-Mimetic Literature*, w: *Born of the Fantastic*, s. 62–84).

¹⁷ A. Zgorzelski, *Theoretical Preliminaries. On the Understanding of the Fantastic*, w: *Born of the Fantastic*, dz. cyt., s. 11–27.

¹⁸ A. Zgorzelski, *Fantastic Literature and Genre Systems*, w: *Born of the Fantastic*, dz. cyt., s. 28–41. Można z grubsza uznać, iż w języku polskim najbliższym odpowiednikiem tego tekstu jest *SF jako pojęcie systemu historycznoliterackiego* (ostateczna i najpełniejsza wersja została zawarta w: *System i funkcja*, dz. cyt., s. 89–108).

empirycznej. Jeden z najważniejszych zaś czynników genologicznych, nieustannie redynamizujący struktury gatunkowe, stanowi fantastyka.

Mniej więcej od połowy XX wieku nastąpiła intensyfikacja dyskursu, którego celem było zdefiniowanie zjawiska literackiej fantastyki¹⁹. Zgorzelski w swej argumentacji zdecydowanie sprzeciwia się krytykom opierającym swe interpretacje tego pojęcia „na zabiegu porównania rzeczywistości obiektywnej z rzeczywistością fikcyjną dzieła literackiego”²⁰. Odrzuca również „dychotomiczny podział literatury na »realistyczną« i »nierealistyczną« (fantastyczną)”²¹, który jawi mu się jedynie „jako wygodny zabieg przypisywania poszczególnych utworów do pustych niemal klas pojęciowych”²². Zwraca bowiem uwagę, iż współczesne badania nad tekstem literackim negują mimetyczność sztuki literackiej jako cechę jej istoty, podkreślają natomiast, iż specyfiką fikcji literackiej – każdej fikcji literackiej – jest właśnie – również w przypadku tekstów uznawanych za „realistyczne” – tworzenie własnego świata²³.

A zatem – dochodzi do wniosku Zgorzelski – „wyróżników fantastyki należy poszukiwać w układzie zamkniętym – tutaj, w układzie konkretnego świata przedstawionego”²⁴, sam tekst bowiem „ustanawia prawa stworzonej w nim rzeczywistości”²⁵. Ostatecznie więc „pojawienie się fantastyki w utworze – to przełamanie ustalonych wcześniej w tekście praw świata przedstawionego”²⁶. O tym, że takie przełamanie nastąpiło, mogą zaś wyrokować ci, którzy ten świat znają najlepiej, a więc zamieszkujące go postaci. Fantastyka w powyższym ujęciu jawi się więc jako zabieg czy też operacja wewnątrztekstowa i może być skontrastowana z wprowadzonym równolegle przez Zgorzelskiego pojęciem „fantastyczności”, które odnosi się do odbioru konkretnego tekstu przez czytelnika.

Dla lepszego wyjaśnienia obu tych koncepcji posłużmy się kilkoma przykładami. Podczas lektury *Władcy Pierścieni* czytelnik, porównując świat fikcji z rzeczywistością empiryczną, silnie odczuwa fantastyczność tej pierwszej, natomiast w samym tekście nie występuje w ogóle zabieg fantastyki – prawa stworzonego przez tekst modelu świata nie zostają ani razu przełamane. Z kolei w klasycznej *Wojnie światów* Herberta George’a Wellsa na początku utworu tekstowa rzeczywistość wydaje się

¹⁹ Warto zwrócić uwagę, iż spośród wszystkich pionierów teorii literackiej fantastyki w Polsce Zgorzelski jako anglista najlepiej chyba obeznany był z zagranicznym dyskursem teoretycznym poświęconym temu zjawisku, zwłaszcza z tym toczonym w Wielkiej Brytanii i Stanach Zjednoczonych, i w swych pracach odnosił się na bieżąco do prezentowanych tam koncepcji, a nawet w pewnym stopniu sam w dyskursie tym uczestniczył (angielskie wersje jego tekstów ukazywały się między innymi w „Science Fiction Studies” oraz w „Poetics Today”). Jednocześnie opierał się na fundamentach (w większości mało znanych na Zachodzie) polskiej i praskiej szkoły strukturalnej czy też semiotycznej szkoły łożmanowskiej. W tym sensie był chyba jednym z najwszechstronniej metodycznie przygotowanych i najbardziej erudycyjnych badaczy swojej epoki.

²⁰ A. Zgorzelski, *Fantastyka. Utopia*, dz. cyt., s. 14.

²¹ Tamże, s. 17.

²² Tamże.

²³ Tamże, s. 21.

²⁴ Tamże.

²⁵ Tamże.

²⁶ Tamże.

kształtowana w sposób mimetyczny i dopiero pojawienie się kosmicznych najeźdźców przełamuje jej prawa. W wyniku zabiegu fantastyki czytelnik zaczyna również od pewnego momentu odczuwać fantastyczność. W typowej powieści „realistycznej” czy też raczej mimetycznej nie mamy do czynienia ani z zabiegiem fantastyki wewnątrz tekstu, ani też z poczuciem fantastyczności w odbiorze czytelniczym.

Tak rozumiany zabieg fantastyki ma zdaniem Zgorzelskiego charakter wybitnie genologiczny i w procesie historycznoliterackim często odgrywał rolę „czynnika przeciwstawiającego się petryfikacji konwencji literackich” i redynamizującego ewolucję gatunków literackich²⁷. W *Fantastyce, utopii...* Zgorzelski szczegółowo opisał jego funkcję w powstaniu i rozwoju na przykład utopii, fantastycznej powieści przygodowej oraz *science fiction*.

Pojęcie fantastyki stanowiło między innymi punkt wyjścia do systemu supragenologicznych typów literatury – rozbudowanej propozycji teoretycznej, w pewnym sensie porównywalnej (pomimo oczywistych i niekiedy bardzo znaczących różnic metodologicznych) do teoretycznych czy taksonomicznych koncepcji takich badaczy jak choćby Tzvetan Todorov²⁸ (czy opierająca się na jego ustaleniach Rosemary Jackson²⁹), Darko Suvin³⁰, Eric Rabkin³¹ czy w okresie późniejszym Farah Mendlesohn³².

Kolejnym kluczowym pojęciem jest tu presupozycja, którą Zgorzelski objaśnia w sposób następujący:

[...] każdy tekst literacki zakłada odpowiednią kompetencję językową swego odbiorcy i jego znajomość świata doświadczanego w codziennej rzeczywistości. Podejrzewać więc można, że – zakładając to – tekst jednocześnie presuponuje jakiś związek pomiędzy rozpoznawanym i rekonstruowanym, pomiędzy znanym i poznanim, pomiędzy kompetencją a instrukcją, wreszcie pomiędzy doświadczaną a fikcyjną rzeczywistością. Taka presupozycja stanowi [...] rodzaj niepisanej i niewypowiedzianej „umowy” pomiędzy implikowanym autorem a implikowanym odbiorcą, dotyczącej między innymi stylu odbioru. Określa ona nie tylko dwustronny związek znanego obrazu świata i poznawanego porządku uniwersum fikcyjnego, lecz także determinuje najbardziej zasadnicze warunki rozszyfrowania wewnątrztekstowego superkodu³³.

Badacz sugeruje, że „tego typu »umowy« lub presupozycje warunkują o wiele większe zróżnicowanie ponadgatunkowe literatury, niż zaproponowano w tradycyjnym jej podziale na twórczość »realistyczną« i »fantastyczną»³⁴. W konsekwencji proponuje następującą klasyfikację supragenologicznych (ponadgatunkowych) typów literatury:

²⁷ A. Zgorzelski, *Theoretical Preliminaries*, dz. cyt., s. 23.

²⁸ T. Todorov, *The Fantastic*, dz. cyt.

²⁹ R. Jackson, *Fantasy*, dz. cyt.

³⁰ D. Suvin, *Science Fiction...*, dz. cyt.

³¹ E. Rabkin, *The Fantastic in Literature*, dz. cyt.

³² F. Mendlesohn, *Rhetorics of Fantasy*, dz. cyt.

³³ A. Zgorzelski, *SF jako pojęcie...*, dz. cyt., s. 94.

³⁴ Tamże.

1. Literatura mimetyczna (LM), która – zakładając językową kompetencję odbiorcy określającą wiedzę o porządku empirii – presuponuje tylko i wyłącznie rozpoznanie tego porządku w rzeczywistości fikcyjnej. Jednostkowy superkod literacki narzucony jest na język etniczny w sposób niemal niedostrzegalny i ten typ literatury udaje, że świat przedstawiony jest kopią empirycznego.
2. Literatura paramimetyczna (LP), która – zakładając językową kompetencję odbiorcy określającą wiedzę o porządku empirii – presuponuje alegoryczny lub metaforyczny przekład porządku fikcji na stosunki panujące w świecie otaczającym, mimo możliwych różnic między nimi. Stąd świat przedstawiony tworzony jest jako alegoryczny lub metaforyczny model stosunków w empirii.
3. Literatura antymimetyczna (LA), która – zakładając językową kompetencję odbiorcy określającą wiedzę o porządku empirii – presuponuje korektę tej – jak sugeruje – niepełnej wiedzy i ujmuje świat fikcyjny w wymiarach magicznych lub ponadnaturalnych, kreuje go jako model świata odmiennego od empirii oraz sugeruje słuszność i poprawność oferowanej wizji uniwersum.
4. Literatura fantastyczna (LF), która – zakładając językową kompetencję odbiorcy określającą wiedzę o porządku empirii – presuponuje konfrontację tego porządku z innymi, sugerując tę presupozycję przez sygnalizowanie wewnątrz tekstu praw tych różnych porządków. Prezentuje ona te dziwne porządki jako modele światów, podkreślając dziwność i obcość tych, które przeciwstawia modelowi empirii.
5. Literatura egzomimetyczna (LE), która – zakładając językową kompetencję odbiorcy określającą wiedzę o porządku empirii – presuponuje spekulatywne rozważania nad innymi możliwymi modelami rzeczywistości, tworząc je albo poprzez operowanie wizją i marzeniami, lub też przez racjonalną ekstrapolację i analogię. Prezentuje ona te modele bez prób ich zestawienia z modelem świata otaczającego, rezygnując z zabiegu fantastyki wewnątrz samego tekstu utworu³⁵.

Dodatkowo badacz wyróżnia typ szósty – literaturę metagenologiczną (czy też metakonwencjonalną), która

zakładając już nie tylko wiedzę odbiorcy o świecie empirycznym i jego kompetencję językową, ale także jego kompetencję w tradycyjnych systemach literackich – presuponuje komentarz na temat konwencjonalnych sposobów komunikacji literackiej. [...] Literatura metagenologiczna okazuje się w sposób najbardziej otwarty literacką zabawą³⁶.

Zgorzelski podkreśla jednocześnie, iż zaproponowane wyróżnienia stanowią otwarty horyzont odniesienia, nie zaś zamknięty system klasyfikacji.

Jak łatwo zauważyć, pierwszy z zaproponowanych typów – literatura mimetyczna – odpowiada kategorii zazwyczaj określanej jako „proza realistyczna”, podczas gdy ostatni, szósty – literatura metakonwencjonalna – odnosi się do tak popularnej w dobie postmodernizmu metafikcji. Cztery pozostałe typy reprezentują literaturę niemimetyczną, czy też w języku potocznym – „fantastykę”, proponując

³⁵ Tamże, s. 95–96.

³⁶ Tamże, s. 98–99.

bardziej chyba precyzyjną i interesującą klasyfikację niż te używane zazwyczaj przez rozmaitych krytyków³⁷.

W dalszej części konkludującego te teoretyczne rozważania tekstu (*SF jako pojęcie... w języku polskim; Fantastic Literature... w języku angielskim*, z zaznaczeniem, że oba teksty znacząco się różnią) badacz między innymi snuje rozważania na temat istoty terminu „gatunek literacki”, związków pomiędzy typami supragenologicznymi a powstającymi w ramach każdego z nich konwencjami gatunkowymi, prawidłami genologicznymi rządzącymi ewolucją jednych i drugich w procesie historycznoliterackim, *etc.* Wreszcie – opisuje SF jako egzomimetyczną konwencję gatunkową i nakreśla różnice pomiędzy nią a siostrzanymi egzomimetycznymi konwencjami gatunkowymi *fantasy* i dystopii.

Ustalenia Andrzeja Zgorzelskiego nie zyskały szczególnej popularności ani w polskim, ani w światowym literaturoznawstwie. Prawdopodobnie złożyło się na to kilka przyczyn. Po pierwsze, były to propozycje dość trudne, operujące hermetyczną metodologią (jak również odwołujące się do trendów i tradycji względnie nieznanymi, na przykład na Zachodzie świata). Po drugie, posługiwały się one terminami takimi jak „fantastyka” czy też „literatura fantastyczna” w specyficzny sposób, który badaczom przywiązanim do kulturowych i potocznych rozumień tych pojęć (czy też takich, jakie proponowała większość krytyków literatury w tamtym okresie) musiał wydawać się, przynajmniej w pierwszym momencie, nieintuicyjny czy też nawet kontrowersyjny. Po trzecie, propozycje te zostały opublikowane, gdy na Zachodzie (a wkrótce potem i w Polsce) strukturalizm w większości swych form stał się już niemodny, ustępując trendom, wobec których tak nieufny był sam badacz. Wreszcie, po czwarte, ustalenia Zgorzelskiego dotyczyły czynników formalnych, strukturalnych, literackich konwencji, nie zajmowały się natomiast w zasadzie zupełnie kulturowymi czy ideologicznymi implikacjami, co pochłonęło już tymczasem większość badaczy literackiej „fantastyki”.

Dziś można się zastanawiać, czy nie warto jednak zapoznać się z pracami gdańskiego profesora; docenić jego naukową dyscyplinę i erudycję, a także wewnętrzną logikę i spójność zaproponowanego przez niego modelu. Jeśli nawet, jak argumentują przeciwnicy reprezentowanego przez Zgorzelskiego kierunku, błędem byłoby ograniczanie głównego nurtu literaturoznawstwa do studiów nad samymi dziełami i obecnymi w nich układami formalnymi i konwencjami (co stanowiłoby chyba zresztą zbytnie uproszczenie postawy samego Zgorzelskiego) oraz wyłączenie z niego badania kulturowych implikacji i uwikłań tekstów, to jednak nie sposób zaprzeczyć, iż na pewnym podstawowym poziomie literatura, w tym ta „fantastyczna”, stanowi po prostu zbiór tekstów, w których istnieją mechanizmy artystyczne i które zostały skonstruowane z literackich konwencji; że rozwojem gatunków literackich rządzą pewne reguły, dla których da się stworzyć zaskakująco poprawne modele. Świadomość istnienia tych mechanizmów, konwencji, reguł i modeli może się okazać przydatna nawet dla najbardziej „interdyscyplinarnie” czy „kulturowo” nastawionego badacza.

³⁷ Teoria supragenologicznych typów literatury została zastosowana i rozwinięta w pracy: G. Trębicki, *Worlds so Strange and Diverse. Towards a Genological Taxonomy of Non-Mimetic Literature*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne 2015.

Krótki przewodnik po pracach Andrzeja Zgorzelskiego poświęconych literaturze niemimetycznej

Teksty o charakterze syntetycznym, *stricte* teoretycznoliterackim

1. *Fantastyka, utopia, science fiction. Ze studiów nad rozwojem gatunków*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1980.

Obszerne studium historycznoliterackie, w którym omawiając wybrane gatunki i prawa rządzące ich ewolucją, A. Zgorzelski identyfikuje wewnątrztekstowy zabieg fantastyki jako czynnik redynamizujący struktury gatunkowe i stwarza podwaliny swojej koncepcji teoretycznoliterackich.

2. *Theoretical Preliminaries. On the Understanding of the Fantastic*, w: *Born of the Fantastic*, s. 11–27.
3. *Fantastic Literature and Genre Systems*, w: *Born of the Fantastic*, s. 28–41. Wersję tego artykułu w języku polskim do pewnego stopnia stanowi *SF jako pojęcie systemu historycznoliterackiego*, w: *System i funkcja*, s. 89–108.

Trzy powyższe teksty są kluczowe dla zrozumienia genologicznych koncepcji badacza.

4. *Funkcja ekwiwalentu jako czynnika genologicznego*, w: *System i funkcja*, s. 109–134. Wersja w języku angielskim została opublikowana jako: *The Systemic Equivalent as a Genological Factor*, w: *Born of the Fantastic*, s. 42–61.
5. *Od noweli do cyklu powieściowego (funkcja kulturowych mechanizmów w literaturze niemimetycznej)*, w: *System i funkcja*, s. 135–163. Wersja w języku angielskim została opublikowana jako: *From the Short Story to the Novel Cycle. Cultural versus Artistic Mechanisms in Non-Mimetic Literature*, w: *Born of the Fantastic*, s. 62–84.

Teksty o charakterze analitycznym, poświęcone konkretnym utworom literackim

6. *Konwencje rodzajowe i gatunkowe w trylogii J.R.R. Tolkiena*, w: *Kreacje świata sensów*, s. 52–78. Wersja w języku angielskim została opublikowana jako: *The Syncretic Nature of John Ronald Reuel Tolkien's The Lord of the Rings*, w formie samodzielnej książeczki (Wydawnictwo Gdańskie, Gdańsk 1997) oraz w: *Born of the Fantastic*, s. 150–182.
7. *Funkcjonalność symboliki w The Illuminated Man J. Ballarda*, w: *Kreacje świata sensów*, s. 29–38. Wersja w języku angielskim została opublikowana jako: *Towards a Closer Reading of J. Ballard's The Illuminated Man*, w: *Born of the Fantastic*, s. 135–149.

8. *Płaszczyzny narracji i świata przedstawionego w The Once and Future King T.H. White'a*. Wersja w języku angielskim została opublikowana jako: *The Once and Future King by T.H. White*, w: *Born of the Fantastic*, s. 116–134.
9. *Some Versions of Time-Travel and Time-Transfer Motifs and Their Functions*, w: *Born of the Fantastic*, s. 87–115.

Teksty o charakterze metodologicznym

10. *Denouncing Ritual. Culture versus Art*, w: *Focus on Literature and Culture*, red. Grażyna Bystydzieńska, Leszek Kolek, Wydawnictwo UMCS, Lublin 1994.
11. *Literary Texts, Cultural Texts*, w: *Texts of Literature, Texts of Culture*, red. Ludmiła Gruszewska-Blaim, Artur Blaim, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2005, s. 11–15.
12. *Przeciw permissywnizmowi metodologicznemu w badaniach literackich*, w: *System i funkcja*, s. 11–33.

W tekście tym badacz najpełniej wykłada swoje poglądy metodologiczne.

Zbiory tekstów

13. *Kreacje świata sensów. Szkice o współczesnej powieści angielskiej*, Lubelskie Towarzystwo Naukowe, Łódź 1975.
14. *System i funkcja*, Wydawnictwo Gdańskie, Gdańsk 1999.
15. *Born of the Fantastic*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2004.

Bibliografia

- Dąbrowski Stanisław, *Literatura i literackość. Zagadnienia, spory, wnioski*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1977.
- Gruszewska-Blaim Ludmiła, Blaim Artur, *Editor's Preface*, do: *Texts of Literature, Texts of Culture*, red. Ludmiła Gruszewska-Blaim, Artur Blaim, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2005, s. 7–10.
- Jackson Rosemary, *Fantasy. The Literature of Subversion*, Routledge, London – New York 1991.
- Mendlesohn Farah, *Rhetorics of Fantasy*, Wesleyan University Press, Middletown, CT 2008.
- Rabkin Eric, *The Fantastic in Literature*, Princeton University Press, Princeton, NJ 1976.
- Suvin Darko, *Science Fiction and the Genological Jungle*, „Genre” 1973, t. 6, nr 3, s. 251–273.
- Todorov Tzvetan, *The Fantastic. A Structural Approach to a Literary Genre*, Cornell University Press, New York 1975.
- Trębicki Grzegorz, *Kulturowe taksonomie literatury niemimetycznej*, „Zagadnienia Rodzajów Literackich” 2011, t. 54, z. 1, s. 269–279.
- Trębicki Grzegorz, *Worlds So Strange and Diverse. Towards a Genological Taxonomy of Non-Mimetic Literature*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne 2015.
- Wolfe Gary K., *Evaporating Genres. Essays on Fantastic Literature*, Wesleyan University Press, Middletown, CT 2011.

- Zgorzelski Andrzej, *Born of the Fantastic*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2004.
- Zgorzelski Andrzej, *Denouncing Ritual. Culture versus Art*, w: *Focus on Literature and Culture*, red. Grażyna Bystydzieńska, Leszek Kolek, Wydawnictwo Uniwersytetu UMCS, Lublin 1994.
- Zgorzelski Andrzej, *Fantastic Literature and Genre Systems*, w: tegoż, *Born of the Fantastic*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2004, s. 28–41.
- Zgorzelski Andrzej, *Fantastyka, utopia, science fiction. Ze studiów nad rozwojem gatunków*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1980.
- Zgorzelski Andrzej, *From the Short Story to the Novel Cycle. Cultural versus Artistic Mechanisms in Non-Mimetic Literature*, w: tegoż, *Born of the Fantastic*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2004, s. 62–84.
- Zgorzelski Andrzej, *Funkcja ekwiwalentu jako czynnika genealogicznego*, w: tegoż, *System i funkcja. Ustalenia metodologiczne i propozycje teoretycznoliterackie*, Wydawnictwo Gdańskie, Gdańsk 1999, s. 109–134.
- Zgorzelski Andrzej, *Funkcjonalność symboliki w The Illuminated Man J. Ballarda*, w: tegoż, *Kreacje świata sensów. Szkice o współczesnej powieści angielskiej*, Lubelskie Towarzystwo Naukowe, Łódź 1975, s. 29–38.
- Zgorzelski Andrzej, *Konwencje rodzajowe i gatunkowe w trylogii J.R.R. Tolkiena*, w: tegoż, *Kreacje świata sensów. Szkice o współczesnej powieści angielskiej*, Lubelskie Towarzystwo Naukowe, Łódź 1975, s. 52–78.
- Zgorzelski Andrzej, *Kreacje świata sensów. Szkice o współczesnej powieści angielskiej*, Lubelskie Towarzystwo Naukowe, Łódź 1975.
- Zgorzelski Andrzej, *Literary Texts, Cultural Texts*, w: *Texts of Literature, Texts of Culture*, red. Ludmiła Gruszewska-Blaim, Artur Blaim, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2005, s. 11–15.
- Zgorzelski Andrzej, *Od noweli do cyklu powieściowego*, w: tegoż, *System i funkcja. Ustalenia metodologiczne i propozycje teoretycznoliterackie*, Wydawnictwo Gdańskie, Gdańsk 1999, s. 135–163.
- Zgorzelski Andrzej, *Płaszczyzny narracji i świata przedstawionego w The Once and Future King T.H. White'a*, w: tegoż, *Kreacje świata sensów. Szkice o współczesnej powieści angielskiej*, Lubelskie Towarzystwo Naukowe, Łódź 1975, s. 39–51.
- Zgorzelski Andrzej, *Przeciw permissywiizmowi metodologicznemu w badaniach literackich*, w: tegoż, *System i funkcja. Ustalenia metodologiczne i propozycje teoretycznoliterackie*, Wydawnictwo Gdańskie, Gdańsk 1999, s. 11–33.
- Zgorzelski Andrzej, *SF jako pojęcie systemu historycznoliterackiego*, w: tegoż, *System i funkcja. Ustalenia metodologiczne i propozycje teoretycznoliterackie*, Wydawnictwo Gdańskie, Gdańsk 1999, s. 89–108.
- Zgorzelski Andrzej, *The Syncretic Nature of John Ronald Reuel Tolkien's The Lord of the Rings*, Wydawnictwo Gdańskie, Gdańsk 1997.
- Zgorzelski Andrzej, *System i funkcja. Ustalenia metodologiczne i propozycje teoretycznoliterackie*, Wydawnictwo Gdańskie, Gdańsk 1999.
- Zgorzelski Andrzej, *The Systemic Equivalent as a Genealogical Factor*, w: tegoż, *Born of the Fantastic*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2004, s. 42–61.
- Zgorzelski Andrzej, *Theoretical Preliminaries. On the Understanding of the Fantastic*, w: tegoż, *Born of the Fantastic*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2004, s. 11–27.

Streszczenie

Celem niniejszego artykułu jest przypomnienie osiągnięć jednego z pionierów polskiej teorii literackiej fantastyki Andrzeja Zgorzelskiego (1934–2017). Artykuł najpierw omawia pozycję metodologiczną badacza, który sam siebie określał jako „esencjonalistę” czy też „substancjonalistę”, następnie zaś pokrótce opisuje najistotniejsze pozycje jego dorobku, poświęcone fantastyce i jej teorii, by wreszcie skoncentrować się na wypracowanej przez Zgorzelskiego teorii fantastyki oraz stworzonym na jej podstawie modelu supragenologicznych typów literatury.

Andrzej Zgorzelski and his theory of the fantastic**Abstract**

This paper aims to remind readers of the achievements of one of the pioneers of the Polish theory of the fantastic in literature, Andrzej Zgorzelski (1934–2017). The paper first discusses the researcher’s methodological approach. He regards himself as an “essentialist” or “substantialist” and subsequently summarizes his most significant works devoted to fantastic literature and its theory. Then, it describes Zgorzelski’s theory of the fantastic and the model of the supra-genological types of fiction that are based on it.

Słowa kluczowe: Andrzej Zgorzelski, teoria fantastyki, fantastyka, genologia literatury, teoria literatury

Keywords: Andrzej Zgorzelski, theory of the fantastic, fantastic literature, genology of literature, theory of literature

Grzegorz Trębicki – dr hab., prof. UJK. Filolog angielski, zatrudniony na Uniwersytecie Jana Kochanowskiego w Kielcach. W 2005 roku obronił na Uniwersytecie Gdańskim rozprawę doktorską *Fantasy. Ewolucja gatunku*, napisaną pod kierunkiem profesora Andrzeja Zgorzelskiego. W 2016 roku habilitował się na Uniwersytecie Wrocławskim na podstawie rozprawy *Worlds so Strange and Diverse. Towards a Genological Taxonomy of Non-Mimetic Literature*. W centrum jego zainteresowań badawczych pozostaje szeroko pojęta literatura niemimetyczna, ze szczególnym uwzględnieniem *fantasy* świata wtórnego.